

СИСТЕМА ВА СТРУКТУРА

Алимова Шахноза Яхшибоевна

Термиз агротехнологиялар ва инновацион ривожланиш институти ўқитувчиси

Назарий тилшуносликнинг муҳим ва мураккаб муаммоларидан бири бўлган система ва структура муносабатида система бутунлик - бир бутун, яхлит объект сифатида қабул қилинади. Структура эса системанинг - бутунликнинг таркибий қисми бўлган, системани система қилувчи бир-бири билан зарурий боғланган элементлар, бўлақларнинг ўзаро боғланиш тартиби, чизмаси сифатида воқелашади. Бошқача айтганда, система (юнонча) элементлардан - қисмлардан, бўлақлардан иборат бутунлик бўлса, структура (юнонча) ўзаро боғлиқлик, ички алоқа-тузилиш, қурилиш демакдир. Структура системани - бир бутун объектни ташкил қилган элементлар, қисмлар орасидаги ички алоқа, муносабатлардир. Аниқи система - бутунлик, структура қисмлилик. Система - умумийлик, структура - хусусийлик. Система элементлар алоқасининг, боғлиқлигининг тугалланган нуқтаси, яхлитлиги. Структура ~ элементлар алоқасининг бошланғич нуқтаси, уларнинг дастлабки қатор ички боғланиши, муносабати. Система синтетик, структура аналитик тушунчалардир. Система элементлари орасидаги муносабатларнинг жами унинг - системанинг структурасини ҳосил қилади. Демак, система ва структура терминлари синоним тушунчалар бўлмай, ҳар бири ўзига хос хусусиятларига, жиҳатларига кўра ўзаро фаркланади, нисбий мустақил ҳисобланади. Система ва структура ўзаро диалектик боғлиқ бўлган фалсафий категориядир. Система ва структура муносабатида бир бутун объект ва шу объектнинг тузилишини таъминловчи, унинг таркиби бўлган элементлар, қисмлар аниқ, объектив намоён бўлади. Шунга кўра ҳар бир система унда элементлар, қисмлар мавжудлигига ва ажралишига кўра алоҳида ҳисобланади. Аниқи, алоҳидалик ҳар қандай системанинг энг муҳим хусусиятидир. 1 Қиёсланг, қуёш системаси, ўсимликлар системаси, тирик организмлар системаси, транспорт системаси, таълим системаси, тарбия системаси ва бошқалар. Система муайян бутунлик, объект сифатида элементларни, қисмларни, бўлақларни ва уларнинг ўзаро алоқасини ўз таркибига олса, структура айти объектнинг, бутунликнинг ички тузилиши, тартиби, ташкил топилиши сифатида фаркланади. Проф. В.М.Солнцев: 1) элементлар, қисмлар ва уларнинг ўзаро алоқалари категорияни - системани ёки бир бутунлик сифатидаги объектни ташкил қилади; 2) ички алоқаларнинг жами, йиғиндиси категорияни - системанинг, бутунликнинг атрибути сифатида структурани ҳосил қилади дейди.

Демак, система элементлари, қисмлари ва система структураси биргаликда системани юзага келтиради. Структура муайян системанинг ички шакли дир. Хуллас, система ва структура тушунчалари, айтилганидек, узаро боғлиқ бўлиб, ҳар бири ўзига хос томонлари, жиҳатлари ва хусусиятлари билан мустақил булади, нисбатан ажралиб туради. Система ва структура тушунчалари табиат ва жамият билан боғлиқ жараёнларга, предмет ва ҳодисаларга ҳослиги, кенг қамровли, мураккаб категория эканлиги, объектив борлиқни илмий-назарий, фалсафий ўрганиш ҳамда уйғунликда етакчилик қилши билан фан оламида қудратли категория сифатида хизмат қилади. Объектив борлиқ системалардан иборат экан, айти системаларни моҳиятан икки асосий турга, гуруҳга ажратиш мумкин: а) моддий (материал) системалар; б) маънавий (идеал) системалар. Материал (моддий) системалар узаро муносабатдаги муайян материал элементлардан иборат системадир. Материал системалар белги ва хусусиятларига кўра чексиз, турличадир. Чунки бу системани ҳосил қилувчи элементлар ва айти элементлар орасидаги алоқа ва муносабатлар чексиз, турли-тумандир. Моддий система сифатида, масалан, тошни, бинони, дарахтни олиш мумкин. Тошда элементлар - молекулалар модданинг шу модда асосий кимёвий хусусиятларига эга булган энг кичик зарраси; молекула ўзаро кимёвий боғланган бир хил ёки турлича атомлардан иборат бўлади (атом кимёвий элементнинг энг майда зарраси). Атом ядродан ва электронлардан: тузилган мураккаб система бўлиб, атом ядросининг ўзи эса прогон ва нейтронлардан иборат ва улар орасида алоқалар (молекуляр алоқалар) мавжуд. Ҳар қандай материалдан тайёрланган иноот, қурилма, иморат, бинони материал система деб ҳисоблаш мумкин. Чунки у ўзаро алоқада, ўзаро боғлиқ бўлган қисмлардан, бўлақлардан ташкил топади.

Ҳар қандай жонли организмни материал система деб ҳисоблаш мумкин. Шунингдек, одамларнинг тартибга солинган кўшилмалари харбий кўшилма, бўлинма-разведка бўлинмаси, ўқчи бўлинма, спорт бўлинмаси ва бошқалар ҳам ўзига хос моддий системадир. Таркибий қисмларга ажралувчи, тартибга солинган ҳар қандай объект материал система сифатида олиниши мумкин. Системани ташкил қилган моддий элементларнинг йиғиндиси шу системанинг моддий асосини (субстанциясини) ҳосил қилади. Шунга кўра материал системанинг элементлари ҳақида гапирганда, муайян маънода, унинг субстанциясини назарда тутиш мумкин; субстанция ҳақида гапирганда эса унинг (материал системанинг) элементларини назарда тутиш мумкин. Аммо субстанция ва элемент тушунчалари бир хил эмас.

Материал системалар бирламчи материал системалар деб номланади. Улар кишилар фаолиятига кўра (масалан, машина, бино) ёки уларнинг фаолиятисиз-фаолиятига боғлиқ бўлмаган ҳолда (масалан, юлдузлар системаси, ер системаси) пайдо бўлади. Материал системалардан фарқли идеал системалар ҳам бўлиб, улар бугунгидай системаларки, айна системаларнинг элементлари идеал системалардир, яъни ўзаро муайян муносабатлар билан боғланган муайян ғоя, тушунча ёки фикрлардир. Идеал система сифатида у ёки бу асар ғоялари системасини, у ёки бу фан тушунчалари системасини олиш мумкин. Идеал системалар материал системалардан фарқли ҳолда ҳамма вақт кишиларнинг фаолиятига, аниғи уларнинг фикрий фаолиятига кўра юзага келади. Улар муайян (бирор) моддий субстанциядан-асосдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Идеал системалар материал субстанция, яъни инсоннинг мия аъзоси-миянинг фикрлаши орқали ҳосил бўлади ва материал субстанцияда (ҳар қандай материяда) мустаҳкамланади.

Идеал система (тушунча ёки ғоялар системаси) ахборот (информация), семантик информациянинг кўринишларидан, турларидан бири бўлган системадир. У бирор бошқа материал субстанцияда (уни узида ташувчида) мустаҳкамланади. Демак, айтилган фикрлардан маълум бўлдики, идеал системаларни ўзида сақловчи ёки ташувчи махсус, алоҳида материал системалар мавжуд. Ушбу материал системалар нима? Улар нималардан ташкил топади, деган мантикий савол туғилади. Бундай системалар, аниғи, материал системалар-иккиламчи материал системалар деб номланиб, улар семантик информацияни (ғоялар, тушунчалар системасини) ўзида мустаҳкамлаш, сақлаш, қайд этиш ва ифодалаш воситаси сифатида фақат инсон фаолияти туфайли юзага келади. Улар-иккиламчи материал системалар тушунча ёки ғояларни бир инсондан бошқасига етказиш, бериш, кишиларнинг ўзаро фикр алмашиш воситаси сифатида юзага келади. Бундай системалар белгилар системаси ёки семиотик системалар деб юритилади. Тил ана шундай система-белгилар системаси ёки семиотик системага киради. Иккиламчи материал системаларнинг элементлари (бирликлари) белги сифатида, яъни моддий элементлар сифатида ўзича эмас, балки ўздан ташқаридаги бирон нарс-предметни ифода этишига, англатишига кўра аҳамиятга эга бўлади. Бу барча иккиламчи моддий системаларнинг умумий хусусияти бўлиб, шунга кўра улар семиотик бирликлар ёки белгилар деб юритилади. Демак, иккиламчи материал системаларнинг материал субстанцияси бирор идеал системани ўзида қайд этиш, “акс этгириш”, мустаҳкамлаш вазифасини бажаради. Бу мустаҳкамлаш кишилар фаолияти орқали амалга ошириб, системанинг алоҳидалигига кўра шундай юз беради. Жамият муайян тушунча ёки ғоялар системасини (семантик информация системасини) ўзида сақлаш ва ифодалаш вазифасига эга иккиламчи моддий (материал) системалардан - моддий элементлардан ижтимоий - амалий мақсадлар учун фаол фойдаланади.

Иккиламчи материал системалар муайян хусусиятларга, жиҳатларга эга бўлиб, бу хусусиятлар, айтилганидек, уларнинг - ушбу материал системаларнинг субстанциал табиатига хос бўлмайди, уларда бевосита, моҳиятан мавжуд бўлмайди. Масалан, қизил ранг ўзича ман қилиш, кўк ранг ўзича рухсат бериш хабарини ифодалайди. Уларга кўча ҳаракатларини бошқариш сигналлар системасининг ман этиш ва рухсат бериш ахбороти юклатилган, шундай вазифа берилган, "буюрилган". Идеал системанинг бирор кўринишига, хилига (объектига) иккиламчи материал системанинг бирор объектига мувофиқ келади: юришга рухсат ахбороти га (идеал системага) кўк ранг материал объекти; ўрин, чиқиш ахборотидан кўплик информациясига - лар каби моддий-тил бирликлари тўғри келади. Иккиламчи моддий системалар моддий асосининг (субстанциясининг) биринчи вазифаси ғоя, фикр, тушунча ифодалашдан иборатдир. Иккиламчи материал системалар

материал субстанциясининг иккинчи энг муҳим вазифаси идеал системалар (тушунча, ғоя, фикрлар) элементларини ўзаро дифференция қилишда, фарқлашда кўринади. 1. Тилда ҳам худди шундай. Масалан, билан сўзининг тилда кўмакчи ёки боғловчи сифатида қўлланиши унинг физик, субстанциал хусусиятига боғлиқ эмас, унинг моҳиятидан келиб чиқмайди: олма билан анор. Балки бундай хусусият (кўмакчи, боғловчи бўлиш) унга юклатилган, “ёзиб қўйилган” ва бу хусусият ижтимоий амалиёт орқали мустаҳкамланган. И.П.Павлов таълимоти бўйича инсон объектив борлиқни икки хил йўл билан қабул қилади: 1) предмет - ҳодисаларнинг киши сезиш (эшитиш, кўриш, таъм билиш) аъзоларига бевосита таъсири орқали - биринчи сигналлар системаси ва бу сўзларнинг таъсири орқали - иккинчи сигналлар системаси.

Биринчи сигналлар системаси инсонларга ҳам, ҳайвонларга ҳам тегишли бўлса, иккинчи сигналлар системаси фақат инсонга ҳосдир. Демак, тил иккиламчи белгилар системаси сифатида жамиятга хизмат қилади. Хуллас тил ўзига хос структурага (тузилишга) эга бир бутун системадир. Тил ўзаро узвий боғлиқ ва бир-бирини тақозо этадиган моддий бирликларнинг йиғиндисидан ташкил топган, ўзига хос қурилишга эга бўлган мураккаб системадир. Тил системасини ташкил этган тил бирликлари, уларнинг ўзаро муносабати, бир-бири билан боғланиш қонун-қоидалари тилнинг структурасини ташкил этади. Тил системаси структурасига кўра жуда мураккаблиги, кўп яруслиги билан ажралиб туради. Тилнинг бир-бири билан узвий боғлиқ фонетик томони, лексикаси, морфологик ва синтактик қурилиши-структура қатламлари бўлиб, булар биргаликда, диалектик боғлиқликда “яшайди”, бир бутунликни ташкил қилади, тил системасини тузиб, унинг мавжудлигини (объективлигини) таъминлайди. Тилнинг ҳар бир бирлиги, элементарга бутунликнинг қисми сифатида система таркибига киради. У тил системасининг бошқа бирликлари ва элементлари билан бевосита ёки билвосита тил категориялари орқали боғланган бўлади. Тил системаси тузилишига кўра ҳам, вазифасига ва қўлланиш ва ривожланишига кўра ҳам мураккаб ҳамда кўп тармоқлидир. Тил системасининг ҳар бир сатҳи: фонетик, лексик, грамматик яруслари ўзига хос система бўлиб, улар ҳам муайян қисмлардан, структурал элементлардан - моддий бирликлардан ташкил топади, муайян ижтимоий вазифа бажаради. Демак, айтилганларга кўра тилни системалар системаси деб айтиш мантиқан тўғридир. Тил системаси сатҳларига-ички системаларига нисбатан макросистема бўлса, унинг ички яруслари қатламлари унга нисбатан микросистема сифатида намоён булади. Хуллас, фалсафий маънода ҳар қандай макросистеманинг ички қурилиши, ташкил топиши микросистемалардан иборат булади.